
Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΑΠΑΤΕΩΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.771](https://doi.org/10.12681/mnimon.771)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ Ν. (2003). Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΑΠΑΤΕΩΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ. *Μνήμων*, 25, 147–170. <https://doi.org/10.12681/mnimon.771>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ

Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΑΠΑΤΕΩΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Είναι οπωσδήποτε συναρπαστικό, ακριβώς γιατί είναι εξαιρετικά σπάνιο, μετά από τρεις τουλάχιστον αιώνες ιστορικών και βιβλιολογικών ερευνών, ένα βιβλίο που πρωτοεκδόθηκε στην Ευρώπη στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα να λανθάνει μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού. Πράγματι, το μοναδικό, έως τότε, γνωστό αντίτυπο της πρώτης έκδοσης, στη Χάγη το 1719, του βιβλίου που μας απασχολεί εδώ, εντοπίστηκε και ταυτίστηκε μόλις το 1985, σε αμερικανικό έδαφος, στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στο Λος Άντζελες, από την Ιταλίδα ιστορικό Silvia Berti.¹

Αυτή η λεπτομέρεια γύρω από την πρώτη έκδοση του βιβλίου, που βέβαια δεν ήταν άγνωστο (εξ αιτίας τόσο των χειρογράφων που σώζονται αλλά και μεταγενέστερων εκδόσεων), δεν είναι καθόλου συμπτωματική. Αντιθέτως, η από προσώπου γης εξαφάνιση της πρώτης έκδοσης για περισσότερα από διακόσια πενήντα χρόνια συνδέεται οπωσδήποτε με το τι ακριβώς εκπροσωπούσε το κείμενο, και το εκδοτικό διάβημα, για την εποχή του. Γι' αυτό και το περιστατικό του περιπετειώδους εντοπισμού από την έρευνα ενός αντιτύπου από την πρώτη έκδοση² που διασώθηκε από τους διώκτες του, προσφέρεται για να μας εισαγάγει κατάλληλα σε μια σκοτεινή αλλά, όπως διαπιστώνεται, καθόλου αμελητέα όψη της κίνησης των ιδεών στα χρόνια της κρίσης της ευρωπαϊκής συνείδησης, όπως έχει ονομάσει εδώ και εβδομήντα χρόνια την περίοδο 1680-1715 πρώτος ο Paul Hazard. Γιατί η παραγωγή, διακίνηση και κυκλοφορία παράνομων ή απαγορευμένων φιλοσοφικών χειρογράφων, εντύπων και ιδεών στην Ευρώπη του Παλαιού Καθεστώτος αποτέλεσε ένα ζήτημα για το οποίο η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια έχει δείξει ιδιαίτερο ζήλο και έχει αποδειχθεί ιδιαίτερος παραγωγική.

1. Βλ. την εισαγωγή της Berti στην κριτική (γαλλοϊταλική) έκδοση του έργου, Silvia Berti (επιμ.), *Trattato dei tre impostori: la vita e lo spirito del signore benedetto de Spinoza*, Τορίνο 1994.

2. Έκτοτε έχουν εντοπιστεί άλλα τρία αντίτυπα της πρώτης έκδοσης του 1719 σε ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες: στις Βρυξέλλες (Bibliothèque Royale), στη Φλωρεντία (Biblioteca Marucelliana) και στην Φρανκφούρτη (Stadtbibliothek).

Πράγματι, η ανακάλυψη αντιτύπου από την πρώτη έκδοση του 1719 συμπίπτει και συνδέεται με μια περίοδο αναζωογόνησης των ιστορικών ερευνών γύρω από το πρόβλημα του «διαβόητου» έργου *Traité des trois imposteurs* (Πραγματεία περί των τριών απατεώνων), γιατί περί αυτού πρόκειται, έστω και αν η πρώτη έκδοση επιλέγει έναν συγκαλυμμένο τίτλο, *La vie et l'esprit de Mr. Benoit de Spinoza*, και τυπώνεται μαζί με άλλα κείμενα που αναφέρονται στον Σπινόζα.³ Το έργο *Traité des trois imposteurs*, όπως τιτλοφορείται σε χειρόγραφα ή σε μεταγενέστερες εκδόσεις,⁴ αποτελεί ένα από τα πιο ριζοσπαστικά αντιθρησκευτικά παράνομα κείμενα που κυκλοφορούσαν τον 18ο αιώνα. Κατηγορώντας ανοιχτά για απάτη τον Μωυσή, τον Χριστό και τον Μωάμεθ, προβαίνει σε μια δριμεία επίθεση στις εξ αποκαλύψεως θρησκείες, το κύρος και την αλήθεια των οποίων επιδιώκει να ανασκευάσει εκ βάθρων. Συγχρόνως αποδίδει την εμφάνιση των τριών μεγάλων θρησκειών σε πολιτικές σκοπιμότητες, στη συμμαχία του κλήρου με την εξουσία, η οποία εξυπηρετείται από την πλάνη και βυθίζει και διατηρεί τους ανθρώπους στην αμάθεια — προτείνει, δηλαδή, μια μη θεολογική ερμηνεία για την ίδια τη γένεση των θρησκειών.

Το ενδιαφέρον της έρευνας προέρχεται εμφανώς από το γεγονός ότι οι ρηξικέλευθες και ανατρεπτικές θέσεις που με πολεμικό και απροκάλυπτο τρόπο

3. Στην έκδοση αυτή, που είχε δύο διαφορετικά τραβήγματα, περιλαμβάνονται, εκτός του *Traité*: «Ο Βίος του Σπινόζα» (του Jean Maximilien Lucas, 1646-1697), «Ο κατάλογος των έργων του Σπινόζα» και (μόνο στο ένα τραβήγμα: αντίτυπο του Λος Άντζελες) ένα πορτραίτο του Σπινόζα έναντι της σελίδας τίτλου. Για τον σχολιασμό της συγκεκριμένης απεικόνισης του Σπινόζα σε σχέση με την ανάπτυξη του θέματος της μορφής του Σπινόζα ως του «ενάρετου φιλοσόφου» βλ. Alain Sudcliffe, *Judaism and Enlightenment*, Καίμπριτζ 2003, σ. 144-145.

4. Το *Traité des trois imposteurs*, με τη νέα (ως προς την έκδοση του 1719) εκδοτική μορφή που παίρνει υπό αυτόν τώρα πια τον τίτλο, γνωρίζει σειρά επανεκδόσεων από το 1768 έως το 1793 (έξι σε εικοσιπέντε χρόνια). Οι εκδόσεις αυτές γίνονται σε νέο πλαίσιο, δηλαδή μετά τη χαλάρωση της λογοκρισίας και την εξάπλωση των παράνομων εκδόσεων που παρατηρείται μετά το 1750, όταν δηλαδή σημειώνεται το πέρασμα στην έντυπη μορφή των απαγορευμένων κειμένων που έως τότε διακινούνταν χειρόγραφα (βλ. σχετικά J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*, Οξφόρδη 2001, σ. 684, πβ. γενικότερα για το θέμα της άρσης της λογοκρισίας και της ελευθερίας του τύπου στη Γαλλία μετά το 1750 Roger Chartier, «The way of the print», στον ίδιο *The cultural origins of the French Revolution*, Durham 1991, σ. 38-67). Και σ' αυτή την περίπτωση, ανήκει στη χορεία των «κακών βιβλίων», όπως τα ονομάζουν οι αρχές, ή στο corpus «των φιλοσοφικών βιβλίων», όπως τα ονομάζουν συνθηματικά οι βιβλιοπώλες και τα τυπογραφεία που τα διακινούν, corpus παράνομο, που έχει ανασυστήσει, μέσα από το περίφημο αρχείο της Societé Typographique de Neuchatel και τους μυστικούς δημοσιευμένους καταλόγους των βιβλιοπωλών, ο Darnton. Τότε όμως πια, παρά τη σταθερή ζήτηση που υποδηλώνουν οι επανεκδόσεις της, η *Πραγματεία* δεν φαίνεται να είναι μεταξύ των πιο ευπώλητων βιβλίων (R. Darnton, *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1991, σ. 25-26, 81 και 93).

διατυπώνονται στο *Traité des trois imposteurs* (στο εξής: *Πραγματεία*) είναι ιδιαιτέρως σημαντικές για την κατανόηση της ανάπτυξης του θρησκευτικού σκεπτικισμού, του ντεϊσμού, του πανθεισμού ή ακόμη και του αθεϊσμού κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, αλλά και για την ανίχνευση μιας πρώιμης αντιχριστιανικής και αντιαπολυταρχικής κριτικής στις απαρχές του Διαφωτισμού. Εξ αιτίας τόσο των θέσεων της όσο και της χειρόγραφης διάδοσής της, η *Πραγματεία* έχει χαρακτηριστεί ως το πιο εντυπωσιακό κείμενο του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού και κατέχει τα πρωτεία μεταξύ του καθόλου ευκαταφρόνητου αμητού παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα και έχει πλέον φέρει στο φως η έρευνα.⁵

Ποια όμως είναι η ιστορία αυτού του κειμένου; Πώς, τότε και από ποιον (ή από ποιους) δημιουργήθηκε; Ποια θέση, τέλος, να του αποδώσουμε στην κίνηση των ιδεών και ποια κοινωνική λειτουργία στο σύστημα επικοινωνίας του Παλαιού Καθεστώτος; Ας κρατήσουμε προκαταβολικά τον εμπνευσμένο χαρακτηρισμό που έχει δώσει στα κίνητρα και τη λειτουργία αυτού του κειμένου μία από τις πρωταγωνίστριες των σχετικών με την *Πραγματεία* ερευνών, η Silvia Berti. Συγκρίνοντάς το με το αντίστοιχο έργο του Βολταίρου, το ονομάζει, ακριβώς λόγω και του συμπληρωματικού χαρακτήρα του, ένα πρώτο μικρό Φιλοσοφικό Λεξικό τσέπης αντιχριστιανικών και αντιαπολυταρχικών ιδεών, το οποίο μάλιστα κυκλοφορεί σχεδόν μισό αιώνα πριν από το *Dictionnaire Philosophique*.⁶

Πριν προσεγγίσουμε αυτά τα ερωτήματα με τα οποία αναμετρείται η έρευνα τα τελευταία χρόνια, δεν είναι υπερβολή να συμπληρώσουμε ότι αυτό το ίδιο το κείμενο έχει γνωρίσει την τελευταία δεκαετία μια δεύτερη ζωή με τις επανεκδόσεις και τις νέες μεταφράσεις που προέκυψαν διεθνώς.⁷ Η πρόσφατη —και

5. Για τους χαρακτηρισμούς βλ. Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Οξφόρδη 1995, σ. 1047, και εδώ, σ. 154.

6. S. Berti, «L'esprit de Spinoza: ses origines et sa première édition dans leur contexte spinozien», Silvia Berti, Françoise Charles-Daubert, Richard Popkin (επιμ.), *Heterodoxy, Spinozism and Free Thought in Early Eighteenth-Century Europe*, Ντόρντρεχτ 1996, σ. 8.

7. Βλ. εκτός από την έκδοση (και την ιταλική μετάφραση) της Berti (1994), τις εξής: τη γερμανική μετάφραση (γαλλογερμανική έκδοση), Winfried Schröder (επιμ.), *Traktat über die drei Betrüger. Traité des trois imposteurs*, Αμβούργο 1992· την αγγλική μετάφραση: Abraham Andeson (επιμ.), *The Treatise of the Three Impostors and the Problem of the Enlightenment. A New Translation of the Traité (1777 edition)*, Λάναμ 1997· τέλος, Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des trois imposteurs» et «L'esprit de Spinoza»*. *Philosophie clandestine 1678-1768*, Voltaire Foundation, Οξφόρδη 1999, όπου παρατίθενται οι δύο βασικές παραλλαγές του κειμένου (έκδοση του 1719 και του 1768). Κυκλοφορούν τουλάχιστον άλλες τρεις πρόσφατες γαλλικές επανεκδόσεις: 1991 (επιμέλεια Pierre Naville, α' έκδ. 1932), 2001 (επιμέλεια Max Milo), 2002 (επιμέλεια Raoul Vaneigem). Αξίζει να αναφερθεί επίσης μια ελαφρώς παλαιότερη φροντισμένη φωτομηχανική

χωρίς προβλήματα, όσο μπορώ να κρίνω— ελληνική μετάφραση του έργου⁸ θα πρέπει να υπαχθεί σε αυτή την πρόσφατη διεθνή ανακάλυψη της *Πραγματείας*, μόνο όμως ως προς το δεύτερο, το εκδοτικό σκέλος της. Η ελληνική έκδοση βεβαίως δεν συνδέεται ούτε παρακολουθεί τη διεθνή συζήτηση (στερείται δυστυχώς μιας ενημερωμένης εισαγωγής, αλλά και στοιχειώδους πληροφόρησης για το τι ακριβώς περιλαμβάνει), αποτελεί ωστόσο ένα αξιόλογο απόκτημα για την ελληνική βιβλιογραφία, ιδίως αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι ειδικώς τα τελευταία χρόνια αυτή πλουτίζεται σταθερά και μάλλον με εντυπωσιακούς ρυθμούς με μεταφράσεις σημαντικών έργων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η ελληνική έκδοση μπορεί να δώσει ένα επιπλέον έναυσμα για μια συστηματικότερη γνωριμία—χρήσιμη, πιστεύω, για την ελληνική ιστορική έρευνα— με αυτό το πολλαπλώς σημαντικό έργο των αρχών του 18ου αι. και τη διεθνή συζήτηση που έχει προκαλέσει τα τελευταία χρόνια. Είναι πράγματι σημαντικό ότι δια-

ανατύπωση της έκδοσης του 1777: Pierre Rétat (επιμ.), *Traité des trois imposteurs, manuscrit clandestin du début du XVIIIe siècle (éd. 1777)*, στη σειρά: Images et temoins de l'âge classique - Editions de l'Université de Saint-Etienne, τ. 3, Σαντ Ετιέν 1973. Σποραδικές επανεκδόσεις του έργου (όπως και κάποιες μεταφράσεις, δύο αγγλικές: 1844, 1904, μια ρωσική: 1969 και μια ιταλική: 1981) σημειώνονται κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα.

8. Ο πλήρης ελληνικός τίτλος είναι: *Περί τριών απατεώνων. Μωσής, Ιησούς Χριστός, Μωάμεθ. Πραγματεία αποδιδόμενη στον Βαρόνο του Χόλμπαχ, μετάφρ. Λίας Βουτσοπούλου, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2003. Την έκδοση προλογίζει ο Φώτης Τερζάκης με ένα δοκιμαστικό κείμενο που δεν επιτυγχάνει να κατατοπίσει τον αναγνώστη για τα πραγματολογικά δεδομένα του κειμένου και της έκδοσης, χωρίς επιπλέον να διευκρινίζει από πού αντλεί όσα αναπτύσσει. Το εμφανέστερο πρόβλημα της ελληνικής έκδοσης είναι η έστω και χαλαρή απόδοση του έργου στον D'Holbach, σύνδεση που προβάλλεται και στον τίτλο. Η απόδοση αυτή προέρχεται από μια—όχι διαδεδομένη— παλαιότερη παρεξήγηση. Η μόνη σχέση του D'Holbach, εξ όσων γνωρίζω, με το συγκεκριμένο έργο είναι ότι ο D'Holbach είχε συμπεριλάβει το έργο αυτό στην γαλλική έκδοση των επιστολών του Ιρλανδού ριζοσπάστη λογίου John Toland (1670-1722), βλ. *Lettres philosophiques sur l'origine des préjugés... traduites de l'Anglois de J. Toland*, Λονδίνο 1768. Αν και δεν διευκρινίζεται σε ποια γαλλική έκδοση στηρίζεται η ελληνική μετάφραση, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ακολουθεί την επανέκδοση (Éditions de la Passion: Παρίσι 1991) της παλαιάς έκδοσης του 1932, που είχε επιμεληθεί ο Pierre Naville (Éditions de l'idée libre: Παρίσι 1932), εφόσον αυτή είναι η μόνη πρόσφατη έκδοση που αποδίδει το έργο στον D'Holbach (ο Naville εξέδωσε επίσης μια μελέτη για τον D'Holbach: Παρίσι 1943). Σημειωτέον, ότι στον D'Holbach αποδίδει το έργο και μια ιταλική έκδοση (Ραγούσα 1970) από μια αναρχική ομάδα, φαίνεται όμως ότι αναπαράγει μια ιταλική έκδοση του 19ου αι. (Μιλάνο 1863), βλ. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 51. Χρειάζεται επιπλέον να επισημανθεί ότι το κείμενο της *Πραγματείας* που μεταφράζεται ελληνικά προέρχεται από την παραλλαγή που εκδίδεται στα τέλη του 18ου αι. (1768-1793). Στις εκδόσεις αυτές παγίως συμπεριλαμβάνονταν, εκτός από την ίδια την *Πραγματεία*, τρία συμπληρωματικά κείμενα της δεκαετίας του 1710, που σήμερα ξέρουμε ότι συνδέονται με το κλίμα μέσα στο οποίο έγινε η πρώτη έκδοση του 1719 και τα οποία μεταφράζονται και στην ελληνική έκδοση, χωρίς*

θέτουμε το κείμενο, ένα άγνωστο, μυστηριώδες και σπουδαίο γαλλικό κείμενο που πρωτοεκδίδεται στις αρχές του 18ου αιώνα, μεταφρασμένο στα ελληνικά, αλλά η πρόσβαση στο κείμενο και στις ιδέες του, όσο σημαντική κι αν είναι, δεν είναι παρά μόνο η μισή ιστορία.

Η *Πραγματεία* δεν αποτελεί κλασικό κείμενο με τα κριτήρια με τα οποία έχουμε συνηθίσει να χαρακτηρίζουμε τα μεγάλα έργα της εποχής του Διαφωτισμού, αυτά στα οποία οφείλουμε την κυριαρχούσα (και οπωσδήποτε πολύτιμη) εικόνα μας για τον Διαφωτισμό. Το συγκεκριμένο έργο είναι ανώνυμο, καλύτερα ένα έργο χωρίς συγγραφέα και η πρώτη έκδοση μια έκδοση παράνομη, γι' αυτό και τυπώνεται χωρίς να αναφέρεται ούτε εκδότης ούτε τόπος έκδοσης. Σήμερα είμαστε σε θέση να ξέρουμε ότι δεν πρόκειται ούτε για έργο παλαιό (όπως το ήθελαν οι φήμες, αλλά και εν μέρει οι παραγωγοί-εκδότες του), ούτε για πραγματεία μεταφρασμένη από τα λατινικά· δεν είναι καν ένα κείμενο πρωτότυπο. Σε αυτά όμως ακριβώς τα γνωρίσματα, σε συνδυασμό με τη διαπιστωμένη (παράνομη) διάδοσή του σε χειρόγραφη μορφή, εντοπίζεται κατά πολύ και η αξία του για τη νεότερη ιστορική έρευνα: γιατί ακριβώς φωτίζει έναν υπόγειο κόσμο που κρύβεται πίσω από τη σκοτεινή ιστορία παραγωγής και κυκλοφορίας του έργου, προσφέροντας τη δυνατότητα να ανασυστήσουμε άορατες, αλλιώς, διεργασίες στο επίπεδο των ιδεολογικών και πνευματικών στάσεων σε κύκλους ανθρώπων που ανήκουν περισσότερο στο χώρο των ενδιάμεσων και λιγότερο των παραγωγών στη διακίνηση ιδεών. Για τις νεότερες τάσεις στην (κοινωνική) ιστορία των ιδεών ό,τι αποτελούσε παλαιότερα, ιδίως μεταξύ των φιλοσόφων, αιτία εμφανούς περιφρόνησης («η έλλειψη πρωτότυπων ιδεών» ή «η απουσία εννοιολογικής ενότητας»), μετατρέπεται τώρα σε συγκριτικό πλεονέκτημα που καθιστά ένα τέτοιου είδους τεκμήριο ακόμη πιο πολύτιμο για τη διερεύνηση συλλογικών νοοτροπιών και την ανίχνευση μετατοπίσεων και ίσως δεν είναι λάθος να υποθέσει κανείς ότι οι παραπάνω προκαταλήψεις είχαν τη συμβολή τους στον τόσο καθυστερημένο εντοπισμό της έκδοσης του 1719.⁹

όμως να αποσαφηνίζεται η προέλευση και η λειτουργία τους. Το πρώτο κείμενο, «Γνώμες για την Πραγματεία...», σ. 101-120, προέρχεται από την τρίτη έκδοση του Bernard La Monnoye, *Menagiana* (Παρίσι - Χάγη 1715), και αρνείται κατηγορηματικά την ύπαρξη της *Πραγματείας*: το δεύτερο, «Απάντηση...», σ. 121-132, που εκδόθηκε αυτοτελώς το 1716, ανταπαντά στο πρώτο και βεβαιώνει ότι η *Πραγματεία* υπάρχει· το τρίτο, «Αντίγραφο...», σ. 133-136, προέρχεται από το *Mémoires de la Littérature* της Χάγης, 1716, που εξέδιδε ο Albert Henri de Sallengre (ο du Sauzet που αναφέρεται ως εκδότης είναι απλώς ο τυπογράφος). Και τα τρία αυτά κείμενα, όπως έχει διαπιστωθεί από τον Rétat (ό.π., σ. 10, σημ. 19), προέρχονται από την από κοινού (ελαφρώς παραλλαγμένη) αναδημοσίευσή τους στο *Mémoires de la Littérature* του 1716 (βλ. σχετικά Anderson, ό.π., σ. 107, σημ. 7). Περισσότερα για τα δύο πρώτα κείμενα και τη σημασία τους βλ. εδώ, σ. 164 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για το πώς φτάνουμε στην έκδοση του 1719.

9. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 15.

Το συγκεκριμένο κείμενο, πέραν από τη γνωριμία με τις ιδέες του, μας επιτρέπει να πλησιάσουμε ένα κύκλωμα συγγραφέων, αντιγραφέων, εκδοτών, βιβλιοπωλών, συλλεκτών και αναγνώστων, ένα «παράνομο σύμπαν» των δεκαετιών γύρω στο 1700,¹⁰ ανάλογο (αλλά όχι το ίδιο) προς εκείνο το «παράνομο σύμπαν» που έχει επιχειρήσει να ανασυστήσει για το διάστημα 1770-1788 με τις μελέτες του ο Robert Darnton.¹¹ Αυτή η κατεύθυνση της έρευνας, που δεν εστιάζει στο «περιεχόμενο», αλλά στρέφεται προς τους συγγραφείς ή παραγωγούς, την κυκλοφορία και τους «καταναλωτές» του βιβλίου, τόσο χαρακτηριστική για το είδος των ερευνών που στεγάζονται κάτω από την ονομασία «ιστορία του βιβλίου», αποτελεί πια μια αναγνωρισμένη και ανανεωτική τάση ανάμεσα σε όσους μελετούν την κίνηση των ιδεών και τον πολιτισμό ανεξαρτήτως εποχής. Ωστόσο, μπορεί κανείς να επαναλάβει μαζί με τον Darnton ότι είναι ιδιαίτερος κρίσιμη όταν συνδέεται με την κυκλοφορία παράνομων βιβλίων ειδικώς στα χρόνια του Διαφωτισμού, οπότε το βιβλίο, σύμφωνα και πάλι με τη σταθμισμένη διάγνωση του Darnton, επιτελεί έναν ρόλο διαβρωτικό για τη μοναρχική ιδεολογία και τους πυλώνες της.¹²

Η μελέτη γύρω από την *Πραγματεία* έχει διασταυρωθεί τα τελευταία χρόνια διεθνώς με ενδιαφέρουσες συζητήσεις ως προς γενικότερα και ερευνητικά για τη νεότερη ιστοριογραφία ζητήματα: για τις συνέχειες και τις ασυνέχειες μεταξύ των κριτικών παραδόσεων των νεότερων χρόνων, ιδίως μάλιστα για τη σχέση των ελευθεριαζόντων λογίων (*libertins érudits*) με τον Διαφωτισμό, για τη νέα σημασία που —μέσα και από την ιστορία του βιβλίου— έχει αποκτήσει η μελέτη της κυκλοφορίας των παράνομων ή απαγορευμένων βιβλίων ή χειρογράφων στην κοινωνία του Παλαιού Καθεστώτος, για τη λειτουργία, τέλος, του χειρογράφου στα χρόνια του πολιτισμού του εντύπου, ζητήματα μεγάλα που εδώ θα υπαινιχθούμε απλώς καθώς παρουσιάζουμε τα πορίσματα των ερευνών σχετικά με την *Πραγματεία*. Αλλά, η *Πραγματεία* έχει κυρίως συνδεθεί και τροφοδοτήσει την ανάπτυξη μιας αξιοπρόσεκτης ερμηνείας για τις απαρχές και τους προσανατολισμούς του ίδιου του Διαφωτισμού, την οποία θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε συνοπτικά εδώ, αφού όμως πρώτα εξετάσουμε από πιο κοντά τα σχετικά με την *Πραγματεία*.

10. Για τον χαρακτηρισμό βλ. Margaret C. Jacob, *The Enlightenment. A Brief History with Documents*, The Bedford Series in History and Culture (υπό τη διεύθυνση της Natalie Zemon Davis), Βοστώνη 2001, σ. 33-41.

11. Βλ. ιδίως τις μελέτες του *The Literary Underground of the Old Regime*, Κάιμπριτζ Μασσ. 1982 και το προαναφερθέν *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1991 (η τελευταία, καρπός των διαλέξεών του στο Collège de France το 1987, γράφτηκε κατευθείαν στα γαλλικά· πβ. *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Νέα Υόρκη 1994).

12. R. Darnton, *Édition et sédition...*, ό.π., σ. VI.

Για το έργο *Traité des trois imposteurs*

Αν το *Traité des trois imposteurs* τείνει να καταλάβει μια ευδιάκριτη θέση μεταξύ των πηγών του Διαφωτισμού,¹³ αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι μέσα στην τελευταία δεκαετία έχει σχηματιστεί μια αξιόλογη, τόσο ως προς τα ευρήματα όσο και προς τις προσεγγίσεις, εξειδικευμένη βιβλιογραφία γύρω από το φημισμένο αυτό κείμενο.¹⁴ Παρότι ακόμη και βασικά πραγματολογικά ζητήματα σχετικά με την πατρότητα και τη χρονολόγηση του κειμένου παραμένουν ακόμη αδιευκρίνιστα —και είναι άγνωστο αν κάποτε θα διευκρινιστούν—, οι σχετικές έρευνες έχουν κατορθώσει, όπως αμέσως θα δούμε, να ξετυλίξουν το κουβάρι που μέχρι ακόμη και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 διατηρούσε θολή και συγκεχυμένη την εικόνα σχετικά με την *Πραγματεία* και έχουν αποσαφηνίσει ως προς τα βασικά σημεία το τοπίο.¹⁵

13. Margaret C. Jacob, *ό.π.*, σ. 94-114.

14. Δύο ερευνητικές ομάδες θα πρέπει εδώ οπωσδήποτε να αναφερθούν: η μία, με έδρα το Λέιντεν της Ολλανδίας, που με πρωτοβουλία του κορυφαίου μελετητή του σκεπτικισμού Richard Popkin οργάνωσε το σεμινάριο του 1990 με θέμα ειδικά την προέλευση και τη φύση της *Πραγματείας* (δημοσίευση των εργασιών του σεμιναρίου: Silvia Berti, Françoise Charles-Daubert, Richard Popkin, *Heterodoxy, Spinozism and Free Thought in Early-Eighteenth-Century Europe. Studies on the Traité des Trois Imposteurs*, Ντόρτνρεχτ 1996), και η άλλη ομάδα με έδρα το Παρίσι, όπου από το 1992 και εξής —μετά την αρχική ώθηση που έδωσε στις σχετικές έρευνες το σεμινάριο του Olivier Bloch στη Σορβόννη για τα φιλοσοφικά χειρόγραφα και το μεγάλο πρόγραμμα για την καταλογογράφηση των παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων— ξεκίνησε την έκδοση του ετήσιου περιοδικού *La lettre clandestine* με τη συνδρομή του CNRS. Αλλά θα πρέπει συγχρόνως να τονιστεί ότι η ανάπτυξη των ερευνών έχει έναν αυθεντικά διεθνή, οπωσδήποτε πανευρωπαϊκό, χαρακτήρα, με αξιόλογες τις ιταλικές, τις ισπανικές και τις γερμανικές συμβολές.

15. Ο αριθμός των μελετητών που ασχολήθηκαν με την *Πραγματεία* είναι σχετικά ευρύς· εδώ περιοριζόμαστε να αναφερθούμε σε τρία βιβλία που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανασύσταση (και διαλεύκανση) της ιστορίας της *Πραγματείας*. Πλάι στο συλλογικό τόμο που προέκυψε από το σεμινάριο του Λέιντεν (1996, βλ. προηγούμενη σημείωση), προσθέτουμε την εκτεταμένη εισαγωγή της Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs» et «L'esprit de Spinoza». Philosophie clandestine (1678-1768)*, Voltaire Foundation, Οξφόρδη 1999. Τέλος, σημαντικό για την αποσαφήνιση του τοπίου υπήρξε, με ένα διαφορετικό τρόπο, το έργο του Winfried Schröder, ο οποίος εκτός από τη φροντίδα για τη γερμανική μετάφραση του *Traité*, επιμελήθηκε την κριτική έκδοση της ομώνυμης (αλλά άλλου περιεχομένου) λατινικής *πραγματείας*: Anonymus [Johann Joachim Müller], *De imposturis religionum (De Tribus Impostoribus), Von den Betrügereyen der Religionen, Dokumente*, Kritisch herausgegeben und kommentiert von Winfried Schröder, Στουτγκάρδη 1999· για μια αναλυτική σύνοψη των πορισμάτων του βιβλίου βλ. του ίδιου, «Le *De Tribus Impostoribus (De Imposturis Religionum)*. Sa date et son auteur», *La lettre clandestine* 7 (1998) 15-38. Ωστόσο, ξεχωριστή μνεία οφείλεται στην εύστοχη και τολμηρή προδρομική ανάσχυση της *Πραγματείας* στο ερευνητικό προσκήνιο (παρά τις αστοχίες

Ένα από τα εντυπωσιακότερα πορίσματα, που πιστοποιεί τη σπουδαιότητα του κειμένου για την εποχή του, αφορά τη διάδοση και τη διάρκεια της κυκλοφορίας του σε χειρόγραφη μορφή. Έχουν εντοπιστεί έως σήμερα διακόσια χειρόγραφα του *Traité des trois imposteurs* (είτε με αυτόν τον τίτλο είτε με τον άλλο: *L'esprit de Spinoza*), ενώ η φιλολογική επεξεργασία τους έχει οδηγήσει σε μια ικανοποιητική εικόνα των οικογενειών που σχηματίζει η πλούσια αυτή και εν πολλοίς ενιαία χειρόγραφη παράδοση. Οι δυο πιο διακεκριμένες εκδοχές της, μια μεγαλύτερη και μια συντομότερη, ταυτίζονται αντιστοίχως με την (πρώτη) έκδοση του 1719 και την επόμενη (δεύτερη) έκδοση του 1768.¹⁶ Στην τελευταία στηρίζονται οι επανεκδόσεις που σημειώνονται το διάστημα 1768-1793. Τα χειρόγραφα τοποθετούνται στην περίοδο από το 1700 έως το 1768, κατεξοχήν περίοδο κυκλοφορίας των παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων. Η κυκλοφορία τους σταματά όταν, βαθμιαία μετά το 1750, η ζήτηση αυτής της κατηγορίας κειμένων διοχετεύεται πλέον προς το παράνομο —και πάλι— αλλά πλέον οργανωμένο εμπορικό δίκτυο απαγορευμένων έντυπων εκδόσεων· οι έντυπες εκδόσεις της *Πραγματείας* σε αυτό το δίκτυο ανήκουν και από αυτό διακινούνται.¹⁷ Τα διακόσια σωζόμενα αντίγραφα της *Πραγματείας*, όπως και η αξιοσημείωτη γεωγραφική τους διασπορά, έως τη Στοκχόλμη, την Πετρούπολη ή την Ουγγαρία, την τοποθετούν αδιαμφισβήτητα στην κορυφή της κυκλοφορίας παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων,¹⁸ ώστε δεν γεννάται αμφιβολία ότι με την *Πραγματεία* είμαστε ενώπιον του μεγάλου best-seller της παράνομης χειρόγραφης φιλοσοφικής γραμματείας του πρώτου μισού του 18ου αιώνα.

Εδώ αξίζει μια σύντομη παρέμβαση για να διαπιστωθεί η αλματώδης πρόοδος, που έχει συντελεστεί τα τελευταία μόλις χρόνια στην ανασύσταση αυτής της ενδιαφέρουσας ιστορικής (και φιλολογικής) ύλης του πρώτου μισού του 18ου αι. Θα σκιαγραφήσουμε τη θεαματική ανάπτυξη των σχετικών ερευνών, δι-
νοντας απλώς τους —εύγλωττους σε αυτή την περίπτωση— αριθμούς.¹⁹ Το 1912,

ορισμένων υποθέσεων της) από την Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, Λονδίνο 1981, αλλά και στην ασφαλέστερη αξιολόγησή της στη μελέτη του Jonathan Israel, *Radical Enlightenment...*, ό.π.· για τις δύο αυτές μελέτες βλ. αναλυτικά εδώ, σ. 167 κ.ε.

16. Για τις περιγραφές των χειρογράφων και τις διαφορές τους βλ. Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, ό.π., σ. 377-448.

17. Βλ. εδώ, σημ. 4.

18. Βλ. τον συγκεντρωτικό κατάλογο που έχει συνθέσει, βάσει ποικίλων δημοσιεύσεων, ο J. Israel, *Radical Enlightenment...*, ό.π., σ. 690, για τον σχολιασμό σ. 695. Ας σημειωθεί ότι το αμέσως επόμενο στον κατάλογο έργο είναι το *Colloque Heptaploèmes* του Bodin (1580) με 105 χειρόγραφα.

19. Βλ. την εξαιρετική εισαγωγή του Anthony McKenna, «Les manuscrits philosophiques clandestins», στο Jean-Louis Lebrave, Almuth Grésillon (επιμ.), *Écrire aux*

όταν ο Gustave Lanson με ένα άρθρο του²⁰ πρωτοεντόπιζε την αξία των ερευνητών γύρω από αυτά τα αντιχριστιανικά χειρόγραφα, βλέποντας εκεί ένα αγωγό κυκλοφορίας, ανάπτυξης και κυκλοφορίας νέων και επικίνδυνων σκέψεων πριν από την εμφάνιση στα μέσα του 18ου αι. των κλασικών αντιθρησκευτικών έργων του Διαφωτισμού, στηρίζεται σε έναν κατάλογο περίπου 30 τίτλων και 100 αντιγράφων· το 1938, ο Ira Wade,²¹ ο θεμελιωτής αυτού του πεδίου ερευνών διεθνώς, στήριξε την πρώτη συστηματική μελέτη του φαινομένου σε ένα κατάλογο 102 τίτλων και 392 αντιγράφων· όταν το 1978 ο Miguel Benitez παίρνει τη σκυτάλη στον ίδιο τομέα οι αριθμοί του Wade μέχρι και το 1988 φτάνουν τους 148 και 795 αντιστοίχως· έκτοτε όμως, και με την τελείως ξεχωριστή, όχι όμως πλέον αποκλειστική, συμβολή του ίδιου Ισπανού ερευνητή, μέσα σε λιγότερο από μία δεκαετία ο σχετικός κατάλογος έχει εκτιναχτεί: 250 τίτλοι και περίπου 2.000 αντίγραφα καταγράφονται στον κατάλογο που δημοσιεύει στα 1996.²² Επ' αυτού του νεοπαγούς και ανοιχτού ακόμη για προσθήκες, αλλά ήδη εντυπωσιακού καταλόγου, ο οποίος συγκροτείται στο πλαίσιο ενός δυναμικού πεδίου φιλολογικών και ιστορικών ερευνών, που αλλάζει και εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την ευρωπαϊκή κοινωνία του πρώτου μισού του 18ου αι., η *Πραγματεία* με τον ριζοσπαστισμό των επικίνδυνων ιδεών της και τα 200 αντίγραφα της κρατάει αποδεδειγμένα τα σκήπτρα.

Απολύτως αποτελεσματική έχει υπάρξει η έρευνα ως προς τη διασάφηση του χαρακτήρα του συγκεκριμένου κειμένου. Είναι βεβαιωμένο ότι η *Πραγματεία* (στη μικρότερη ή στην εκτενέστερη εκδοχή της) αποτελεί εράνισμα, συμπλήρωμα κειμένων, τα οποία έχουν πλέον με ακρίβεια ταυτιστεί από τους ερευνητές. Τα έργα από τα οποία αντλεί η *Πραγματεία* μπορούν να τοποθετηθούν σε δύο ομάδες: σε κείμενα του Σπινόζα και σε άλλα παλαιότερα. Τα έργα του Σπινόζα, αν και καταλαμβάνουν συγκριτικά τη μικρότερη έκταση στην *Πραγματεία*, κατέχουν βαρύνουσα θέση, καθώς σε αυτά στηρίζονται τα δύο πρώτα

XVIIe et XVIIIe siècles. Genèses des textes littéraires et philosophiques, Παρίσι 2000, όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία για τον απολογισμό και την κατάσταση της έρευνας στο πεδίο αυτό (πβ. εδώ, σημ. 14)· στον ίδιο συλλογικό τόμο βλ. επίσης Alain Mothu, «Le manuscrit philosophique clandestin existe-t-il», σ. 59-74, όπου μια ενδιαφέρουσα κριτική θεώρηση της μυθοποίησης που υποκρύπτει ο χαρακτηρισμός της σχετικής φιλοσοφικής χειρόγραφης γραμματείας ως παράνομης. Για μια γενικότερη πλαισίωση της σχετικής συζήτησης βλ. Roger Chartier, «Le manuscrit à l'âge de l'imprimé (XVe-XVIIIe siècles). Lectures et réflexions», *La Lettre Clandestine* 7 (1998) 175-193.

20. «Questions diverses sur l'histoire de l'esprit philosophique en France avant 1750», *Revue d'histoire littéraire de la France* 19 (1912) 1-29, 293-317.

21. *The Clandestine Organization and Diffusion of Philosophical Ideas in France from 1700 to 1750*, Νιου Τζέρσεϋ.

22. Miguel Benitez, *La face cachée des lumières. Recherches sur les manuscrits philosophiques de l'Âge Classique*, Οξφόρδη 1996.

κεφάλαιά της, ενώ επιπλέον προσφέρουν, σύμφωνα με την ισχυρή γνώμη μελετητών, τον θεωρητικό άξονα που στηρίζει το όλο έργο.²³ Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο απαρτίζεται από αποσπάσματα από τη γαλλική μετάφραση του *Tractatus Theologicopoliticus* του Σπινόζα (λατινική έκδοση: 1670, γαλλική μετάφραση: 1678), ενώ το δεύτερο αποτελεί ακριβή μετάφραση του Παραρτήματος στο πρώτο μέρος της *Ηθικής (Ethica)* του Σπινόζα (λατινική έκδοση: 1677). Κατά δεύτερον, η *Πραγματεία* αντλεί από έργα παλαιότερα, που προέρχονται από την παράδοση που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται «libertinage érudit».²⁴ Συγκεκριμένα το μεγαλύτερο μέρος των κομματιών που συνθέτουν την ενότητα για τον Ιησού Χριστό προέρχονται από το *De Arcanis* του Vanini και από το *De la vertu des payens* του La Mothe Le Vayer, στο οποίο, ως σημειωθεί, γίνεται εκτεταμένη χρήση του *Κατά Κέλσου* του Ωριγένη. Το κεφάλαιο περί ψυχής (το πέμπτο) μαρτυρεί τις εκτεταμένες οφειλές του στο *Discours anatomiques* του Guillaume Lamy, ενώ ένα ολόκληρο κεφάλαιο (το τέταρτο) αποτελεί μετάφραση από τη λατινική εκδοχή του *Λεβιάθαν* του Hobbes (πρόκειται για μια συρραφή αποσπασμάτων από το κεφάλαιο «Περί Θρησκείας»). Στην πιο εκτεταμένη εκδοχή της *Πραγματείας*, εκείνη που υπό τον τίτλο *L'esprit de Spinoza* εκδίδεται το 1719, χρησιμοποιούνται αποσπάσματα και άλλων από τους γνωστότερους «libertins érudits» (Charron και de Naudé).²⁵

Δεν θα μας απασχολήσει εδώ διεξοδικότερα το ειδικό ζήτημα της επιλογής των κειμένων που συνθέτουν την *Πραγματεία*, δεν πρέπει όμως να διαφύγει της προσοχής μας η δραστική παρουσία ανάμεσά τους των έργων του Σπινόζα, ζήτημα κρίσιμο, όπως θα δούμε, για την πρόσφατη ιστοριογραφία του Διαφωτισμού και με ξεχωριστό ενδιαφέρον, όχι μόνο για τους ιστορικούς, αλλά, όπως επιτρέπεται να υποθέσει κανείς, και για όσους στην Ελλάδα μελετούν, από τη σκοπιά της φιλοσοφίας, το έργο του εβραϊκής καταγωγής Ολλανδού φιλοσόφου.²⁶ Περιοριζόμαστε να σημειώσουμε ότι η από κοινού παρου-

23. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», *ό.π.*, σ. 6 και J. Israel, *Radical Enlightenment...*, *ό.π.*, σ. 697.

24. Ο όρος οφείλεται στον πρώτο συστηματικό μελετητή του φαινομένου: René Pintard, *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle*, Παρίσι 1943 (β' έκδ. 1983), βλ. σχετικά εδώ, σημ. 27.

25. Για τα παραπάνω, S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», *ό.π.*, σ. 7-8, και J. Israel, *ό.π.*, σ. 696-697· βλ. αναλυτικά, Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, *ό.π.*, σ. 243-376.

26. Νομίζω ότι πρέπει εδώ να γίνει μνεία στις πρόσφατες ελληνικές συμβολές στην έρευνα για τον Σπινόζα (αλλά και του σπινοζισμού), από τη σκοπιά της φιλοσοφίας, που έχουν δώσει αξιόλογες αυτοτελείς μελέτες και σημαντικές μεταφράσεις. Περιορίζομαι εδώ να αναφέρω το συλλογικό προϊόν αυτού του κύκλου ερευνητών: το αφιέρωμα «Σπινόζα: Προς την Ελευθερία. Δέκα σύγχρονες ελληνικές μελέτες» (επιμέλεια: Άρης Στυλιανού και

σία σπινοζικών και παλαιότερων κειμένων έχει δώσει την ευκαιρία, δεδομένης της ανοιχτής συζήτησης γύρω από τις διαφορές ανάμεσα στη σπινοζική σκέψη και τις προγενέστερες ετερόδοξες ή σκεπτικιστικές πνευματικές και θρησκευτικές στάσεις του 17ου αιώνα, να τεθεί το ζήτημα του βάρους που έχει το κάθε συμβαλλόμενο μέρος στην όλη σύνθεση. Από αυτή τη σκοπιά, η Πραγματεία έδωσε την ευκαιρία να συζητηθεί εκ νέου το μεταξύ των ερευνητών του αθεϊσμού ανοιχτό ζήτημα της κατανόησης και ερμηνείας της λιμπερτίνικης λόγιας παράδοσης (ή του σκεπτικισμού στους πρώιμους νεότερους χρόνους) και της σχέσης της με τον Διαφωτισμό, αλλά και το γενικότερο ζήτημα της δυνατότητας εμφάνισης της «απιστίας» (incroyance, unbelief) στον πνευματικό ορίζοντα του 16ου ή του αρχόμενου 17ου αιώνα.²⁷ Πάντως έχει σημασία να το-

Βασιλική Γρηγοροπούλου), στο περιοδικό *Αξιολογικά*, ειδικό τεύχος 2, Νοέμβριος 2002. Ενδεχομένως, αυτοί οι μελετητές των κειμένων του Σπινόζα είναι και οι αρμοδιότεροι για να σχολιάσουν την ελληνική μετάφραση, αλλά και γενικότερα το ίδιο το κείμενο ως προς τη σχέση του με τις θέσεις του Σπινόζα.

27. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, μεταξύ άλλων, προκύπτει ως επίμαχη η διάσημη και με έμφαση διατυπωμένη παλαιά θέση του Lucien Febvre, στη μελέτη του για τον Rabelais (1942), σύμφωνα με την οποία η αθεΐα είναι μια στάση πνευματικής αδύνατης για τον διανοητικό ορίζοντα του 16ου αιώνα, θέση την οποία είχε επεξεργαστεί και η κλασική μελέτη για το θέμα του «libertinage érudit» (René Pincard, *ό.π.*, 1943), που εξαίρει την ασυνέχεια αυτής της «αποτυχημένης» παράδοσης με τη σκέψη του Διαφωτισμού. Από άλλο δρόμο, η γραμμή αυτή ενισχύεται από τον ιστορικό του αθεϊσμού Richard Popkin (1979), ο οποίος προβαίνοντας στη διάκριση μεταξύ αθεϊσμού και σκεπτικισμού προειδοποιεί για την ασυνέχεια ανάμεσα στον πυρρωνισμό και τον χριστιανικό σκεπτικισμό του 16ου και 17ου αι. και τον «υλισμό» του 18ου αι., εντάσσοντας βεβαίως τους ελευθεριάζοντες λογίους (libertins érudits) στους πρώτους. Σε αυτή τη γραμμή σκέψης τοποθετούνται ως προς την Πραγματεία και οι Silvia Berti, Margaret Jacob και Jonathan Israel, για τους οποίους τα παλαιότερα κείμενα της Πραγματείας ενισχύουν ένα νέο και σπινοζικής έμπνευσης επιχείρημα, το οποίο «βλέπει» ήδη προς τον «υλισμό» του 18ου αι. Από την άλλη, νεότερες προσεγγίσεις ως προς τους λιμπερτίνους λογίους, όπως εκείνη της Françoise Charles-Daubert (*Les libertins érudits en France au XVIIe siècle*, Παρίσι 1998, κυρίως σ. 97-110) αφενός επιμένουν στην ανάδειξη των δεσμών του Σπινόζα με την παράδοση των γάλλων λιμπερτίνων και αφετέρου βλέπουν στο *Traité*, αντικρούοντας τις θέσεις της Jacob και της Berti, την επιβεβαίωση αυτής της θέσης, και της αποδίδουν την αξία ενός παραδειγματικού κειμένου που τεκμηριώνει τους δεσμούς ανάμεσα στο libertinage érudit και τον Διαφωτισμό (βλ. Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, *ό.π.*, σ. 2-3)· πβ. τη συμβολή, σε ανάλογη κατεύθυνση, του Gianni Paganini, οι μελέτες του οποίου για τον αθεϊσμό επιδιώκουν να επαναπροσδιορίσουν το κλασικό σχήμα του Popkin (κυρίως στο: *Scepsi moderna. Interpretazioni dello scetticismo da Charron a Hume*, Κοζέντσα 1991). Βλ. επίσης, ευρύτερα, την ενδιαφέρουσα για τη γενικότερη μεθοδολογική της αξία σύντομη παρέμβαση του Robert Darnton («Du libertinage aux lumières», *La lettre clandestine* 5 (1996) 157-160), ο οποίος μεταθέτει τη συζήτηση κυρίως σε ζητήματα οπτικής γωνίας διαφορετικών ερευνητικών παραδόσεων. Αφήνοντας χώρο για τις συνέχειες που μια στενότερη διανοητική ιστορία είναι καταδικασμένη να εντοπίζει ανάμεσα σε προηγού-

νιστεί η γενική συμφωνία γύρω από το ότι οι επιλογές αποσπασμάτων που συνθέτουν το νέο κείμενο που είναι η *Πραγματεία*, η νέα δηλαδή χρήση των πηγών, οδηγούν σε μια συγκροτημένη και ιδιαίτερος ριζοσπαστική κριτική ως προς το φαινόμενο των θρησκειών, ενώ για αρκετούς από τους ερευνητές η *Πραγματεία* ισοδυναμεί πράγματι με το «γύρισμα μιας σελίδας» στην ιστορία της θρησκευτικότητας, καθώς βλέπουν εκεί την ανοιχτή διατύπωση όχι μόνο μιας κριτικής των μεγάλων ιστορικών θρησκειών, αλλά της άρνησης της ίδιας της ιδέας της θρησκείας —όχι όμως και του θεού που, σπινοζικώ τω τρόπω, εξισώνεται με τη φύση.²⁸

Πότε όμως γράφτηκε η *Πραγματεία*; Το ζήτημα της χρονολόγησής της υπήρξε ίσως το πιο ακανθώδες. Σήμερα πλέον η έρευνα μπορεί τουλάχιστον να βεβαιώσει ότι το κείμενο έχει γραφτεί μεταξύ του 1677 και του 1706. Το 1706 είναι το έτος στο οποίο τοποθετείται το παλαιότερο χρονολογημένο χειρόγραφο.²⁹ Πιο δύσκολο, λόγω των φημών και του θρύλου που συνόδευε το όνομα της *Πραγματείας*, υπήρξε το πρόβλημα του προσδιορισμού του *terminus post quem*. Το πιο ισχυρό τεκμήριο ως προς αυτό το χρονολογικό όριο προήλθε από την ταύτιση του μεταφρασμένου στα γαλλικά αποσπάσματος από την *Ηθική* του Σπινόζα, έργου που, όπως είδαμε, δημοσιεύεται στα λατινικά το 1677.³⁰ Δεν έχουν υπάρξει τεκμήρια που να επιτρέπουν ακριβέστερη χρονολόγηση και οι ερευνητές, βάσει λιγότερο ασφαλών ενδείξεων, τείνουν να προτείνουν είτε τη δεκαετία του 1690 είτε εκείνη του 1700.³¹ Πάντως, το βάρος της μαρτυρίας που προσφέρει η παρουσία σε γαλλική μετάφραση του αποσπάσματος από την *Ηθική* πρέπει να τονιστεί, διότι η μετάφραση αυτή είναι ταυτοχρόνως, σύμφωνα με όσα μπορεί να βεβαιώσει ως τώρα η έρευνα, η πρώτη και παλαιότερη μετάφραση της *Ηθικής* στη γαλλική γλώσσα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η *Πραγματεία* αξιοποιεί μάλλον την επίσης από την Ολλανδία προερχόμενη πρώτη γαλλική μετάφραση του *Tractatus Theologico-politicus* (1678), καθιστά το έργο ένα εξαιρετικά σημαντικό κείμενο στην ιστο-

μενους και επόμενους στο επίπεδο των ιδεών, ο Darnton τονίζει τις τομές (και τις ασυνέχειες) που η κοινωνική και πολιτιστική ιστορία είναι σε θέση να ανασυστήσει και διαπιστώνει τη δυσκολία συνάρθρωσης δύο διαφορετικών εποχών. Ο Darnton επιμένει ότι Διαφωτισμός και «Libertinage» συνιστούν διαφορετικής τάξεως ιστορικά φαινόμενα, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη δημιουργικότητα των εντάσεων και των εκλεπτύνσεων που επιφέρουν οι διαφορετικές ερευνητικές παραδόσεις.

28. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 4.

29. Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων βλ. J. Israel, ό.π., σ. 696.

30. Για την ταύτιση βλ. Silvia Berti, «La Vie et l'Esprit de Spinoza (1719) e la prima traduzione francese dell'Ethica», *Rivista Storica Italiana* I (1986) 5-46.

31. Η δεκαετία του 1690 υποδεικνύεται από την Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, ό.π., σ. 45 και η δεκαετία του 1700 από την S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π.· ο J. Israel, ό.π., σ. 695 δέχεται μάλλον τη θέση της πρώτης.

ρία της ανάπτυξης του σπινοζισμού και αφήνει ανοιχτό το δρόμο για πιο προωθημένες ερμηνείες σχετικά με τον ρόλο της *Πραγματείας* στην κίνηση των ιδεών στην Ευρώπη γύρω στα 1700.³²

Εδώ νομίζω ότι απαιτείται μια διευκρίνιση. Αν έτσι τοποθετημένα τα πράγματα φαντάζον σχετικώς απλά, πρέπει κανείς, προκειμένου να εξηγήσει τη δυσκολία —ώς και πρόσφατα— ταύτισης και χρονολόγησης του κειμένου, να λάβει υπόψη του δύο επιπλέον παράγοντες: αφενός, το σκοτεινό και συγκεχυμένο κλίμα, λόγω των απαγορεύσεων, των διώξεων και της καταστολής, μέσα στο οποίο κυκλοφορούσε το χειρόγραφο και αποτολμήθηκε το ακραίο εκδοτικό εγχείρημα του 1719, και αφετέρου, τις φήμες περί των Τριών Απατεώνων, που ιδίως κατά τον 17ο αιώνα στοίχειωναν την ευρωπαϊκή πνευματική ζωή, δηλαδή τον μεσαιωνικής καταγωγής θρύλο γύρω από την ύπαρξη ενός παλαιού λατινικού κειμένου υπό τον τίτλο *De Tribus Impostoribus*.

Όπως είναι προφανές, οι λόγοι για τους οποίους η πρώτη έκδοση του 1719 υπήρξε δυσεύρετη για άνω από διακόσια πενήντα χρόνια δεν είναι άσχετοι με τη σπανιότητά της: δεν ήταν απλώς ένα, μεταξύ άλλων, παράνομο βιβλίο, αλλά μια έκδοση που απαγορεύτηκε και διώχθηκε με ασυνήθιστη σφοδρότητα από τις ολλανδικές αρχές³³ και ήταν τέτοιος ο φόβος γύρω από τη διακίνησή της ώστε σήμερα ξέρουμε ότι τριακόσια αντίτυπα του βιβλίου καταστράφηκαν από φίλους του εκδότη, αμέσως μετά τον θάνατό του, για να προστατευθούν από τον κίνδυνο οι κληρονόμοι του.³⁴ Αρκεί αυτή η μνεία ως υπενθύμιση του δύσβατου ερευνητικού δρόμου που έπρεπε να ανοίξουν οι μελετητές αυτών των θεμάτων για την ανάκτηση αξιοποιήσιμης και αξιόπιστης ιστορικής ύλης.

Ωστόσο, η σύγχυση και οι δυσκολίες ταύτισης της προέλευσης του συγκεκριμένου κειμένου εντεινόταν από το γεγονός ότι πίσω του βρισκόταν μια κινούμενη άμμος: ένας παλαιότατος και πολυχρησιμοποιημένος θρύλος γύρω από την ύψιστη για τον χριστιανισμό βλασφημία, τη θεωρία των Τριών Απατεώνων, βλασφημία που επιπλέον εξηγεί πόσο υψηλού ρίσκου υπόθεση γινόταν, εκ των προτέρων, κάθε δημόσια υπόνοια κατοχής ή εμφάνισης του κειμένου.

32. Αυτή είναι και η βασική θέση του Israel ως προς τη λειτουργία του έργου· βλ. J. Israel, *ό.π.*, σ. 306.

33. Αυστηρότατη υπήρξε και η απαγόρευσή του στη Γαλλία και στη Σαξονία, όπως τεκμηριώνεται από τις μαρτυρίες για τους αστυνομικούς ελέγχους και τις έρευνες στα βιβλιοπωλεία της Δρέσδης γύρω στα 1718-1719, αλλά και για τη σύλληψη, στα περίχωρα του Παρισιού το 1728, ενός συνηθισμένου ενοριακού ιερέα διότι ισχυριζόταν ότι ο Ιησούς, ο Μωσής και ο Μωάμεθ ήταν απατεώνες· προφανώς είχε στην κατοχή του την *Πραγματεία*, βλ. Jacob, *The Enlightenment. A Brief...*, *ό.π.*, σ. 34.

34. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», *ό.π.*, σ. 13· το περιστατικό περιγράφεται το 1740 σε επιστολή φίλου και επίσης εκδότη από τη Λειψία, ως «επικήδεια τελετή» της εξαφάνισης του *La vie et l'Esprit de Spinoza*.

Από την άλλη, ακριβώς αυτή τη φήμη «μπαμπούλα» επεχείρησαν και οι παραγωγικοί του κειμένου να εκμεταλλευτούν για να δημοσιοποιήσουν τις ανατρεπτικές απόψεις τους.³⁵ Απαραίτητος όρος για τη διαλεύκανση του τοπίου υπήρξε να αντιληφθεί κανείς τη διάκριση ανάμεσα στο θρύλο και τις «πραγματικές» Πραγματείες που έφεραν —ή καλύτερα που οικειοποιήθηκαν— αυτό τον τίτλο.

Το πιο σημαντικό γύρω από την ιστορία αυτού του παλαιού θρύλου, που έλκει την καταγωγή του από τον ύστερο μεσαίωνα και απέδιδε στον Φρειδερίκο Β', ακριβέστερα στον γραμματέα του Pierre Des Vignes (ή, κάποτε, και στον Αβερρόη), τη βλάσφημη θέση πως ο Μωυσής, ο Ιησούς και ο Μωάμεθ ήταν απατεώνες, είναι ο τρόπος που λειτούργησε κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους.³⁶ Από τον 16ο αι., αλλά ιδίως κατά τον 17ο, εντείνεται η εκφοβιστική φήμη γύρω από την ύπαρξη μιας τέτοιας λατινικής πραγματείας, όπως εντείνεται και η χρησιμοποίησή της ως κατηγορίας για όσους αποκλίνουν ή καταδικάζονται από την επίσημη καθολική εκκλησία. Η υποψία της συγγραφής ή της κατοχής της πραγματείας αυτής βαραίνει διάφορους και διαφορετικών προσανατολισμών ανορθόδοξους λογίους. Η *Πραγματεία* γίνεται το σύμβολο του αθεϊσμού και της ελευθεριάζουσας σκέψης, ένα κοφτερό εργαλείο που σπιλώνει ανεπανόρθωτα και εξουδετερώνει τα επικίνδυνα για την εκκλησία, ετερόδοξα ή κριτικώς διακείμενα, πρόσωπα, τα οποία, ως γνωστόν, το ίδιο διάστημα και από ποικίλους δρόμους πληθαίνουν. Από την άλλη, ιδίως στα τέλη του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου, με την κλιμάκωση των φημών, εμφανίζεται ένα επίμονο κύμα αναζήτησης του διαβόητου κειμένου-φάντασμα, του λατινικού δηλαδή χειρογράφου, μεταξύ μορφωμένων κύκλων ή και επίσημων προσώπων: το πιο ηχηρό γνωστό όνομα είναι εκείνο της βασίλισσας της Σουηδίας Χριστίνας, εκείνης που κάλεσε τον Καρτέσιο στην αυλή της. Σε αυτή την επίμονη αναζήτηση, συχνά έναντι υψηλού αντιτίμου, μπορεί να εντοπιστεί, όπως έχει υποστηριχτεί, και ένα υλικό κίνητρο για τη συγγραφή του.³⁷ Η άκαρπη αναζήτησή του, που έχει αφήσει ικανά ίχνη στην επιστολογραφία του β' μισού του 17ου αιώνα, συνοδεύεται από τη βαθμιαία τάση απομυθοποίησης και κλονισμού της βασιμότητας της φήμης, ιδίως στο γύρισμα προς τον 18ο αιώνα: έγκυροι λόγιοι κύκλοι αρχίζουν να ελέγχουν τη φήμη (μεταξύ τους μπορεί να αναφερθεί ο Bayle) και εφόσον διαπιστώνεται ότι κανένα τεκμήριο δεν βεβαιώνει την ύπαρξη της πραγματείας —ότι καμιά αξιόπιστη πηγή δεν μαρτυ-

35. Βλ. τη χρήση του θρύλου που γίνεται στο συνοδευτικό της *Πραγματείας* κείμενο στις μετά το 1768 εκδόσεις υπό τον τίτλο «Απάντηση», στην ελληνική έκδοση, σ. 121· πβ. εδώ, σ. 164.

36. Τα παρακάτω από την αναλυτική αναδρομή της Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, ό.π., σ. 1-22.

37. Βλ. Richard Popkin, «Foreword» στο Berti κ.ά., *Heterodoxy...*, ό.π., σ. ix και Fr. Charles-Daubert, ό.π., σ. 22.

ρεί ότι το κείμενο κάποιος το είδε, ούτε μπορεί καν να στοιχειοθετηθεί πως έστω κάποτε υπήρξε και πλέον λανθάνει—, ανοίγει ο κύκλος της διάψευσης της ύπαρξής της: έτσι το κείμενο-φάντασμα ανακηρύσσεται στα χρόνια του σκεπτικισμού και της αμφιβολίας σε μια ακόμη χίμαιρα.

Αυτό είναι συνοπτικώς το περιβάλλον μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι πραγματείες —μεταξύ των οποίων και η δική μας *Πραγματεία*— που φέρουν αυτόν τον τίτλο, ενώ, στα ίδια χρόνια, φαίνεται πως γίνεται ένας τίτλος του συρμού για να στεγάσει διαφορετικές και άσχετες μεταξύ τους υποθέσεις.³⁸ Ανάμεσά τους, μία τουλάχιστον ακόμη πραγματεία (πέρα από το *Traité / L'esprit de Spinoza*) φαινόταν ήδη από τον 18ο αι. να διεκδικεί με κάποιες αξιώσεις μια σχέση με τη θρυλούμενη. Πρόκειται για τη λατινική πραγματεία με τον τίτλο *De Tribus Impostoribus*, που γνώρισε επίσης μια αξιοσημείωτη χειρόγραφη διάδοση — η πρώτη της έκδοση με πλασματικό εκδότη (Βιέννη 1753), δίνει για το κείμενο την παραπλανητική χρονολογία 1598: Anno MDIIC. Η κυκλοφορία της συνέβαλε για καιρό στη σύγχυση με την γαλλική πραγματεία που εξετάζουμε εδώ. Οι πρόσφατες όμως έρευνες γύρω από το θέμα των «απατεώνων» έδειξαν ότι η λατινική πραγματεία έχει διαφορετικό περιεχόμενο από τη γαλλική, παρά τις συγγενικές ιδέες τους (ασκεί και αυτή δριμεία κριτική στις τρεις εξ αποκαλύψεως θρησκείες). Ωστόσο, παρέμενε μέχρι πρόσφατα διάχυτη η εσφαλμένη, όπως πειστικά έχει πια φανεί, εντύπωση ότι το εν λόγω λατινικό κείμενο είχε γραφτεί αρκετά παλαιότερα, στο πρώτο μισό του 17ου αι. Μια τέτοια χρονολόγηση του *De Tribus Impostoribus*, που υποδείχθηκε από μελετητές τη δεκαετία του 1960, εφόσον ίσχυε, θα έθετε σοβαρά ερωτή-

38. Η μόδα αυτή δείχνει ότι το θέμα «των απατεώνων» είναι προσφιλές και συνοδεύει το κλίμα της «απιστίας» που χαρακτηρίζει μερίδα λόγιων κύκλων. Από την άλλη, η ένταση του σχετικού ενδιαφέροντος θα πρέπει να συνδεθεί και με τις χιλιαστικές και μεσσιανικές δοξασίες που γνώρισαν το ίδιο διάστημα μεγάλη απήχηση μεταξύ χριστιανικών και εβραϊκών πληθυσμών και έδωσαν χώρο στην εμφάνιση ποικίλων ψευδοπροφητών· βλ. για το χιλιαστικό περιβάλλον ως κλίμα έναντι του οποίου εμφανίζονται οι ιδέες της *Πραγματείας*, Popkin, «Foreword», ό.π., σ. xii-xv. Πάντως, αξίζει να θυμίσουμε ότι μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ο ενδεχομένως πιο οικείος για εμάς Sabbetai Sevi, η απήχηση του μεσσιανικού μηνύματος του οποίου συνδέει την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη με το 'Αμστερνταμ, περίπτωση που έχει πάψει να θεωρείται ένα εγκλεισμένο στην οθωμανική αυτοκρατορία αξιοπερίεργο και έχει συνδεθεί με το ευρύτερο ευρωπαϊκό μεσσιανικό και χιλιαστικό κλίμα του 17ου αιώνα. Η πιο πλήρης περιγραφή της ιστορίας του Sevi στην εποχή του, υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο *History of the Three Late Famous Impostors* (Λονδίνο 1669), προέρχεται από τον Βρετανό πρόξενο στη Σμύρνη Paul Rycout, γνωστό μας επίσης και από το βιβλίο του για την ελληνική εκκλησία. Βλ. τώρα Matt Goldish, Richard Popkin (επιμ.), *Millenarism and Messianism in Early Modern European Culture: Jewish Messianism in Early Modern World*, Ντόρντεχτ 2001, όπου και συγκεντρωτική βιβλιογραφία.

ματα για τη διανοητική ιστορία των νεότερων χρόνων. Συγχρόνως περιέπλεξε περισσότερο τη χρονολόγηση της γαλλικής *Πραγματείας*, έλκοντας προς τα πίσω τον χρόνο συγγραφής της. Σήμερα, έχει αποσαφηνιστεί μέσα από τον φιλολογικό έλεγχο των χειρογράφων και τον έλεγχο των πηγών της (η χρήση του *Λεβιάθαν* —πρώτη αγγλική έκδοση 1651 και πρώτη λατινική μετάφραση 1668— δίνει το αυστηρότερο *terminus post quem*) ότι το έργο γράφτηκε το πιθανότερο μετά το 1680, ενώ η πρόσφατη τεκμηριωμένη υπόδειξη, πάλι μέσα από τον έλεγχο των χειρογράφων και άλλες αρχειακές έρευνες, ότι γράφτηκε από τον νομικό Johann Joachim Muller στα 1688 δεν έχει αμφισβητηθεί.³⁹

Μπορούμε να επιστρέψουμε τώρα, παραγωγικότερα, στο πιο δυσπέπλυτο πρόβλημα της *Πραγματείας*. Από ποιους μπορεί να γράφτηκε; Ο εντοπισμός της έκδοσης του 1719 και οι αναπροσανατολισμοί που επέφερε στην έρευνα άνοιξαν και ως προς αυτό το ζήτημα τον δρόμο, διορθώνοντας τις οπωσδήποτε δημιουργικές αλλά όχι πάντα ακριβείς υποθέσεις που είχε πρώτη διατυπώσει η Margaret Jacob στα 1981, η οποία δουλεύοντας σε ολλανδικά εκδοτικά και δημοσιογραφικά αρχεία υπερτόνισε τις συνδέσεις της *Πραγματείας* με τον τεκτονισμό. Τη λύση, πάντως, που φαίνεται να υιοθετεί η έρευνα, την έδωσε η διασταύρωση και η επαλήθευση των πληροφοριών που παρείχε ένα τεκμήριο του 1758, το λήμμα «*Impostoribus*» στο *Dictionnaire historique* του δραστήριου δημοσιογράφου της Χάγης Prosper Marchand, ο οποίος γνωριζόταν προσωπικά με τα πρόσωπα του δράματος.⁴⁰

Η ερευνητική αποσαφήνιση των πληροφοριών οδηγεί στην εξής, αδρά παρουσιασμένη εδώ, εικόνα. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγγραφή ή καλύτερα στη διαμόρφωση του κειμένου, σύμφωνα με όσα σήμερα δέχεται η έρευνα,⁴¹ φαίνεται ότι είχε ο νεαρός Jean Vroezen (1672-1725), Ολλανδός από το Ρόττερταμ δικηγόρος και διπλωμάτης στην υπηρεσία της ολλανδικής κυβέρνησης,

39. Βλ. για το όλο θέμα W. Schröder, *ό.π.*, όπου εντωμεταξύ αναιρούνται πολλά από τη βιβλιογραφία στην οποία στηρίζεται η Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, *ό.π.*, σ. 51-58.

40. Τα αρχεία του Marchand στο Λέιντεν υπήρξαν πολύτιμα για τις έρευνες της Jacob (1981), αλλά και για το Σεμινάριο του 1990, που οργάνωσε εκεί ο Popkin. Για τον πολυτάλαντο αυτόν δημοσιογράφο, λόγιο και βιβλιογράφο βλ. Christiane Berkvens-Stavelinck, *Prosper Marchand: la vie et l'oeuvre (1678-1756)*, Λέιντεν 1987 (όπου και κριτική στην Jacob), και της ίδιας μαζί με τον Jerom Veretuyse (επιμ.), *Le métier de journaliste au dix-huitième siècle. Correspondance entre Prosper Marchand, Jean Rousset de Missy et Lambert Ignace Douxfils*, Voltaire Foundation, Οξφόρδη 1993.

41. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι η Françoise Charles-Daubert επιμένει, αν δεν απατώμαι μόνη της πια, στην από παλαιότερα διατυπωμένη ιδέα ότι ο Jean Maximilien Lucas (1646-1697), συγγραφέας του Βλου του Σπινόζα, του πρώτου δηλαδή μέρους της έκδοσης του 1719, είναι υπεύθυνος και για το δεύτερο μέρος της έκδοσης, δηλαδή το *Traité*, βλ. Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, *ό.π.*

και διαπιστωμένα άριστος γνώστης της γαλλικής.⁴² Ασφαλή ένδειξη για τον χρόνο της συγγραφής δεν έχουμε, αλλά θα πρέπει να τοποθετηθεί, λόγω της ηλικίας του τουλάχιστον, μετά το 1692, ενώ έχει διατυπωθεί και η πρόταση ότι γράφτηκε μετά το 1702.⁴³ Το επόμενο στάδιο επεξεργασίας του κειμένου του Vroesen εμφανίζεται πιο ξεκάθαρο, αν και πλέον εμπλέκεται σ' αυτό μια ομάδα από πολυπράγμονες ανθρώπους. Ένα αντίγραφο αυτού του χειρογράφου απέκτησε το 1711 στο Ρόττερνταμ (μέσω του Benjamin Furlly, Άγγλου κουακέρου εμιγκρέ, φίλου του Loeke, του Toland και του Bayle, κατόχου μιας σημαντικής βιβλιοθήκης) ο Charles Levier (πέθ. 1734). Ο δραστήριος αυτός βιβλιοπώλης και εκδότης, κεντρική φιγούρα σε μια φιλοσοφική λέσχη της Χάγης γύρω στα 1710, είναι εκείνος που θα εκδώσει τελικώς, μαζί με τον συντάκτη του Thomas Johnson, το κείμενο στην ίδια πόλη το 1719. Ωστόσο, πριν ακόμη οδηγηθεί στην ιδέα της έκδοσης, ο Levier το εμπιστεύθηκε στους φίλους του Jean Rousset de Missy και Jean Aymon, οι οποίοι το επιμελήθηκαν γλωσσικά, ενώ στη συνέχεια οι Levier και Johnson επενέβησαν δραστηρικότερα στο κείμενο κάνοντας τις προσθήκες που του έδωσαν την τελική (εκτεταμένη) μορφή που εκδόθηκε ως *L'esprit de Spinoza* το 1719.

Τα πρόσωπα αυτά, πολυπράγμονες εκδότες, βιβλιοπώλες, δημοσιογράφοι και συγγραφείς στη Χάγη και στο Ρόττερνταμ, ήταν εξόριστοι Ουγενότοι, που εκτός από τις επαγγελματικές τους συνεργασίες μοιράζονταν τις ίδιες θρησκευτικές ανησυχίες, οι οποίες κάποια στιγμή τους έστρεψαν σε εικονοκλαστικές αντιλήψεις και τους έφεραν κοντά στον σπινοζισμό, τον ντεϊσμό και σε αντιχριστιανικές στάσεις. Τουλάχιστον, η πιο σημαντική προσωπικότητα ανάμεσά τους, ο πολυγραφότατος Rousset de Missy (1686-1762), υπήρξε ισχυρός παράγοντας του ολλανδικού τεκτονισμού και ιδιαιτέρως μαχητικός πολιτικά, από τους επικεφαλής στην εξέγερση των οραγγιστών του 1747. Όλοι τους είναι βέβαιο ότι έτρεφαν βαθιά αντιγαλλικά αισθήματα και οι Rousset και Aymon ενδιαφέρονταν μαχητικά και με θέρμη, όπως δείχνει και η συγγραφική-δημοσιογραφική τους δράση, για τη διεθνή πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη.

Αυτή η τελευταία παρατήρηση ας μη θεωρηθεί απλώς παράλληλο και ανεπενεργό ως προς το εγχείρημα της *Πραγματείας* βιογραφικό δεδομένο. Στα ίδια χρόνια που φτάνει στα χέρια του κύκλου αυτών των Γάλλων εμιγκρέδων, ανθρώπων του τύπου και των παράνομων και μυστικών δράσεων, το συμπλήρωμα του νεαρού Ολλανδού διπλωμάτη, τείνει προς τη λήξη του ο μεγάλος πόλεμος της πρώτης δεκαετίας του 18ου αιώνα, που θα σταθεροποιήσει με το τέλος του τη νέα ηγεμονική ιδέα της «ισορροπίας των δυνάμεων», που είχε εγκαινιάσει

42. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 24-30, πβ. Jacob, *The Enlightenment. A Brief...*, σ. 94.

43. S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 24.

η Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) στην Ευρώπη των κρατών: ο περίφημος πόλεμος της Ισπανικής Διαδοχής (1702-1713), ο κατεξοχήν πόλεμος του μεγάλου μονάρχη Λουδοβίκου ΙΔ', πόλεμος για τον οποίο ο Τσώρτσιλ έγραφε, όπως κάπου θυμίζει ο Lucien Febvre, ότι υπήρξε ο πραγματικός πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος της Ευρώπης. Δεν είναι ίσως άστοχο να συνδέσουμε σε αυτό το πλαίσιο το γεγονός ότι η διάδοση της χειρόγραφης *Πραγματείας*, όπως έχει επισημανθεί, πέρασε σε μια νέα φάση ακριβώς κατά τη διάρκεια των συναντήσεων των Ευρωπαίων διπλωματών για τις διαβουλεύσεις του τέλους του πολέμου στην Ουτρέχτη. Τρεις τουλάχιστον κάτοχοι αντιγράφων της *Πραγματείας* (ο Ευγένιος της Σαβοΐας, ο βαρώνος Hohendorf και ο Peter Friedrich Aepf) φαίνεται να τα απέκτησαν ενώ συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις της Ουτρέχτης γύρω στα 1712.⁴⁴ Ενδεχομένως, το ζήτημα της κυκλοφορίας του παράνομου αυτού αντιθρησκευτικού και αντιαπολυταρχικού κειμένου (όπως και άλλων σχετικών) έχει περιθώρια να συσχετιστεί καλύτερα με πολιτικές διεργασίες που σημειώνονταν σε κύκλους πολιτικά δραστήριων Ευρωπαίων λογίων γύρω από τη Συνθήκη της Ουτρέχτης και την αντιπαλότητα προς τον Λουδοβίκο ΙΔ', θεωρούμενο ως υπαίτιο τόσο για την Ανάκληση του Διατάγματος της Νάντης (1685) και τον διωγμό των Ουγενότων όσο και για τον πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής.

Πάντως μεταξύ 1715 και 1716 δρομολογούνται οι εξελίξεις που οδηγούν τελικώς στο ακραίο εγχείρημα της έκδοσης του κειμένου.⁴⁵ Το έναυσμα φαίνεται ότι δίνει η δημοσίευση μιας εκτεταμένης, διεξοδικής και ισχυρής ανάλυσης της πιθανότητας ύπαρξης της θρυλούμενης λατινικής πραγματείας για την απάτη των ιδρυτών των τριών μεγάλων θρησκειών (La Monnoye, *Menagiana*, Παρίσι - Αμστερνταμ 1715). Αντί όμως να κλείσει η υπόθεση —ο Leibniz έγραφε τον ίδιο χρόνο ότι μετά τον La Monnoye η μόνη δυνατότητα να διαψευστεί η θέση ότι η πραγματεία αποτελεί χίμαιρα θα είναι να εμφανιστεί το ίδιο το παλαιό χειρόγραφο—⁴⁶ κλιμακώνεται με τη δημοσίευση μιας (ανώνυμης) *Reponse à la dissertation de Mr La Monnoye* το 1716, όπου ο συγγραφέας της υποστήριζε ότι είχε δει με τα ίδια του τα μάτια το κείμενο. Εκεί ο ανώνυμος το περιγράφει εκτενώς, το ταυτίζει βεβαίως με τη θρυλική πραγματεία του Φρειδερίκου, αλλά και δηλώνει ότι το βρίσκει σύμφωνο προς τις ιδέες που υποστηρίζουν οι πανθειστές, αφηγούμενος ταυτοχρόνως μια αληθο-

44. J. Israel, *Radical Enlightenment...*, ό.π., σ. 698-699.

45. Βλ. την ενότητα «L'entreprise éditoriale», S. Berti, «L'esprit de Spinoza...», ό.π., σ. 8-13· πβ. τη μελέτη του John Christian Lauenstein, «The Politics of a Publishing Event: the Marchand Milieu and the Life and Spirit of Spinoza of 1719», Berti κ.ά., ό.π., σ. 273-296.

46. Françoise Charles-Daubert, *Le «Traité des Trois imposteurs»...*, ό.π., σ. 42.

φανή (πλην εντελώς κατασκευασμένη) ιστορία για το πού, πότε και πώς είδε το χειρόγραφο.⁴⁷ Το τελευταίο αυτό κείμενο, που πιθανολογείται ότι το έγραψε ο Rousset de Missy, δημιουργεί σκάνδαλο: αναδημοσιεύεται τον επόμενο χρόνο σε περιοδικό της Λειψίας, προκαλεί ανακρίσεις και κατασχέσεις εκεί και στη Δρέσδη: έχει με δυο λόγια δημιουργηθεί το κλίμα ώστε να δοκιμαστεί το πείραμα της έκδοσης του 1719.

Η σημασία αυτής της έκδοσης δεν προέρχεται βεβαίως από τον ρόλο της στην έντυπη διάδοση του έργου, αλλά από την αναμόχλευση της είδησης ότι μια τέτοια πραγματεία υπάρχει. Πάντως, μέρος των χειρογράφων π.νυ σώζονται έχουν αντιγραφεί από αντίτυπα της έκδοσης του 1719 και η χειρόγραφη κυκλοφορία της οπωσδήποτε αυξάνεται τις επόμενες δεκαετίες μέχρι περίπου τη δεύτερη έκδοση το 1768, σε ένα διαφορετικό όμως ιδεολογικό και κοινωνικό κλίμα, αναπόσπαστο μέρος του οποίου είναι και η βαθμιαία πλην εντυπωσιακή αύξηση, σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, του (αστικού) αναγνωστικού κοινού, όπως και η διαμόρφωση μιας αναπτυσσόμενης αγοράς, όπου έχει πια θέση και το παράνομο έντυπο. Αλλά από τα μέσα του 18ου αιώνα τα μεγάλα ονόματα του Διαφωτισμού είχαν πλέον μπει μπροστά, στο δρόμο της κατάκτησης της κοινής γνώμης, δημοσιεύοντας ανοιχτά.⁴⁸ Ούτως ή άλλως, το 1719, τη στιγμή της έκδοσης, δεν είχε ακόμη έρθει η ώρα για την κατηγορία των ανατρεπτικών και απαγορευμένων κειμένων να περάσουν από το χειρόγραφο στο τυπωμένο βιβλίο. Γι' αυτό η έκδοση αυτή αποτελεί τουλάχιστον πρόιμη και μεμονωμένη μαρτυρία μιας επιθετικής και ριψοκίνδυνης θέλησης να βγουν στην επιφάνεια ιδέες και στάσεις που διακινούνταν υπόγεια και συνωμοτικά.

Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός; Μια νέα ερμηνεία του Διαφωτισμού

Είναι βέβαιο, ότι η *Πραγματεία*, όσο σημαντικό και να θεωρήσει κανείς το απαγορευμένο (και ιδιότροπο) αυτό κείμενο για τη δυναμική των ιδεολογικών, πνευματικών και γενικότερα πολιτιστικών μεταβολών στα χρόνια του Διαφωτισμού, δεν προσφέρεται εύκολα για να προχωρήσει κανείς σε μια συνολική εξέταση των προσανατολισμών και των τάσεων της ιστοριογραφίας των τελευταίων χρόνων για τον 18ο αιώνα και ειδικότερα για τον Διαφωτισμό. Ωστόσο, η ανάδειξη του έργου σε σημαντική πηγή του Διαφωτισμού δεν μπορεί να κατανοηθεί χωριστά από το νέο και ευόινο για την ιστορική έρευνα τοπίο που έχει γεννήσει η θεαματική ανάπτυξη των ιστορικών, ειδικώς, ερευνών για τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό από το 1970 και εξής, στο πλαίσιο της οποίας ση-

47. Τα δύο αυτά κείμενα (μαζί με ένα τρίτο) συμπεριλαμβάνονται στις μετά το 1768 εκδόσεις, όπως και σε πολλές από τις πρόσφατες επανεκδόσεις, βλ. την ελληνική έκδοση, σ. 101-136 και εδώ, σημ. 8.

48. Βλ. R. Darnton, *Édition et sédition*, ό.π.

μειώνεται και η «κρίση του κασσιεριανού μοντέλου», σύμφωνα με τη φράση του Ιταλού ιστορικού Giuseppe Ricuperati.

Βασική επιδίωξη αυτής της ογκώδους πλέον βιβλιογραφίας υπήρξε —για να δώσουμε ένα συνοπτικό χαρακτηρισμό— να φωτίσει, μέσα από ποικίλες και κάποτε συγκρουόμενες προσεγγίσεις, τις πολυσχιδείς σχέσεις ανάμεσα στον Διαφωτισμό και την κοινωνία του Παλαιού Καθεστώτος σε όλο το μήκος και πλάτος των ευρωπαϊκών χωρών να εμβαθύνει, δηλαδή, στο κοινωνικό πλαίσιο (στην ομοιογένεια αλλά και στην ποικιλία του), μέσα από το οποίο ο Διαφωτισμός και οι ιδέες του γεννιούνται και κατακτούν την Ευρώπη του 18ου αιώνα. Μέσα από αυτή τη διερεύνηση καταγράφεται η απόπειρα να κατανοηθεί —εκ νέου και από τη σκοπιά της ιστορίας— το νόημα και η λειτουργία αυτού του τόσο δραστησικού για τη νεωτερικότητα και τον κόσμο στον οποίο ζούμε κινήματος. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, μια τάση διεύρυνσης του πεδίου των ερευνών πέρα από τα μεγάλα ονόματα, πέρα από το Παρίσι, πέρα από τα διάσημα βιβλία, προκειμένου να εισέλθουν στον ερευνητικό φακό λιγότερο γνωστές όψεις του 18ου αι., όπως π.χ. οι επαρχιακές Ακαδημίες ή οι ελάσσονες συγγραφείς και οι επαγγελματίες του βιβλίου, και λιγότερο ορατά φαινόμενα, όπως εκείνα των αναγνωστικών τρόπων και προτιμήσεων ή των διαφορετικών μορφών της νέας κοινωνικότητας που συνόδευε τον Διαφωτισμό, από τα καφέ και τα επιστολικά δίκτυα ως ένα ευρύ φάσμα εθελοντικών (και κάποτε μυστικών, όπως στην περίπτωση του τεκτονισμού) ενώσεων. Ανάμεσα σε αυτές τις τάσεις διεύρυνσης του ερευνητικού πεδίου σημαντική θέση κατέχει και η μετακίνηση προς τα πίσω των χρονολογικών ορίων του Διαφωτισμού, και εκεί έχει όντως βρει μια περιοπτη θέση η *Πραγματεία*. Η τύχη της ωστόσο έχει συνδεθεί με ένα ιδιαίτερο, μάλλον σε ανάπτυξη και οπωσδήποτε μέχρι σήμερα αμφιλεγόμενης αποδοχής, ιστοριογραφικό ρεύμα, που δεν μπορεί εύκολα να παρακαμφθεί.

Πράγματι, η ανώνυμη, σύντομη και παράνομη *Πραγματεία περί των τριών απατεώνων* αποτέλεσε την κατ' εξοχήν πηγή, το πιο αντιπροσωπευτικό δηλαδή κείμενο στις ιστοριογραφικές συνθέσεις δύο μελετητών,⁴⁹ που με απόσταση είκοσι χρόνων και με απόψεις που συγκλίνουν προτείνουν μια τολμηρή επανεξέταση του καθιερωμένου μέσα από τις κλασικές μελέτες των Ernst Cassirer και Peter Gay ιστοριογραφικού σχήματος για τον (γαλλικό) Διαφωτισμό. Συγχρόνως διατηρούν από αυτή την κληρονομιά μια βασική θέση: την ενότητα και τον δυναμισμό του Διαφωτισμού. Δεν υιοθετούν, δηλαδή, το σχήμα των «πολλών» Διαφωτισμών, που τείνει, σε κάποιο βαθμό, να επικρατήσει: αντίθετα,

49. Στις συνθέσεις αυτές, όπως σχολιάζει ο Jonathan Rée («The Brothers Koerbagh», *London Review of Books*, 21 Μαρτίου 2002), η *Πραγματεία* τείνει να καταλάβει τη θέση μιας εναλλακτικής «Εγκυκλοπαίδειας» σε ένα εναλλακτικό σχήμα για τον Διαφωτισμό.

μπορεί κανείς να πει, οι μελέτες αυτές διακρίνονται ταυτόχρονα από μια σχεδόν πολεμική διάθεση απέναντι σε ορισμένες από τις τρέχουσες κατευθύνσεις στην έρευνα για τον Διαφωτισμό. Αξιοποιώντας τον δρόμο που από τα 1935 είχε ανοίξει πρώτος ο Βέλγος ιστορικός Paul Hazard, στρέφουν την προσοχή τους προς τα τέλη του 17ου αιώνα για να υποστηρίξουν την καταλυτική παρουσία στη διαμόρφωση του όλου φαινομένου του Διαφωτισμού ενός πρώιμου «ριζοσπαστικού», όπως τον ονομάζουν, Διαφωτισμού, επιμένοντας συγχρόνως στην ιδέα της ενότητας θέσεων και φυσιογνωμίας του κινήματος αυτού.

Πρόκειται για το βιβλίο της Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans* (1981, 2003), ένα ιδιαιτέρως τολμηρό για την εποχή του έργο, και το βιβλίο του Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (2001), μια ογκωδέστατη μελέτη (810 σελίδων) που χαρακτηρίζεται από μια ζηλευτή ευρυμάθεια, ενώ επιδεικνύει μια ακόμη πιο αξιολύπητη ευχέρεια χειρισμού από το πρωτότυπο εκατοντάδων χειρογράφων, γνωστών και άγνωστων εκδόσεων σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Με το υλικό αυτό ο Βρετανός ιστορικός καταπιάνεται να φτιάξει μια μεγάλη ιστορική τοιχογραφία, η οποία —για να επαναλάβουμε το διπλά σαρκαστικό σχόλιο του Anthony Grafton— ακολουθώντας περασμένες μόδες και σε αντίθεση προς τα τρέχοντα ερευνητικά ήθη που καλλιεργούν τις ιστορικές μινιατούρες, εικονογραφεί μια μείζονα ιστορική θέση (a Grand Historical Thesis).⁵⁰ Και τα δύο έργα με τις αναθεωρητικές τους ιδέες για το σχήμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αλλά και την τεκμηριωτική δύναμη των αρχειακών τους ερευνών, τον πλούτο του νέου ή επιβλητικού σε όγκο και πολυγλωσσία υλικού που προσφέρουν, έχουν προκαλέσει έντονο ενδιαφέρον όπως και έντονο αντίλογο μεταξύ των ιστορικών, αλλά έχουν ήδη καταλάβει μια στέρεη, αν και αμφιλεγόμενη θέση, στη βιβλιογραφία που έχει εντωμεταξύ προκύψει γύρω από τον Διαφωτισμό.⁵¹

Και οι δύο, όπως παλαιότερα είχε κάνει ο Hazard,⁵² φέρνοντας στο επί-

50. Βλ. την βιβλιοκρισία του Anthony Grafton στο παραπάνω έργο, «Where it All Began. Spinoza and the Dutch Roots of the Enlightenment», *Times Literary Supplement*, Νοέμβριος 2001, σ. 3-4.

51. Αξίζει επ' αυτού να προσεχτεί ότι την τρέχουσα ακαδημαϊκή χρονιά οργανώθηκαν δύο συνέδρια (ένα στο Λος Άντζελες, 17-18 Οκτωβρίου 2003 και ένα στη Λυών, 26-28 Φεβρουαρίου 2004) στα οποία η Jacob και ο Israel πρωταγωνιστούν από κοινού, παρά τις κριτικές στάσεις που έχουν αμοιβαίως διατυπώσει ο ένας για το έργο του άλλου (βλ. σχετικά την κριτική του Israel, *ό.π.*, σ. 21 και κυρίως τη βιβλιοκρισία της M. Jacob για το βιβλίο του Israel στο *The Journal of Modern History*, τ. 75, αρ. 2, Ιούνιος 2003, σ. 387-389), μαζί με τους περισσότερους από τους ερευνητές των παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων.

52. *La crise de la conscience européenne, 1680-1715*, Παρίσι 1935.

κεντρο τον Bayle και τον κύκλο του, στρέφουν την προσοχή τους στην Ολλανδία του τέλους του 17ου αι., αλλά σε λιγότερο ορατές και διάσημες όψεις των λόγιων και εκδοτικών κύκλων της. Η Jacob φέρνει στην επιφάνεια την εμπειρία και τον ρόλο του τεκτονισμού και των εξόριστων εκεί ουγενότων, δείχνοντας ταυτοχρόνως τους δεσμούς που αναπτύσσουν με την αγγλική ριζοσπαστική παραγωγή, τους Άγγλους ντεϊστές και πανθειστές. Αντιθέτως, ο Israel τοποθετεί στη σκιά τους Άγγλους ριζοσπάστες και ανασύρει την εγχώρια ολλανδική φιλοσοφική παραγωγή, πλαισιώνοντας με ικανό αριθμό σχετικά άγνωστων Ολλανδών λογίων μια μεγάλη μορφή, τον Σπινόζα, το έργο και το πρόσωπο του οποίου καταλαμβάνουν κεντρική θέση στο όλο του επιχείρημα, προκειμένου να στοιχειοθετήσει την παρουσία ενός δυναμικού σπινοζικού ρεύματος στην Ολλανδία στο γύρισμα του 18ου αι. Σε αυτό το ρεύμα ο Israel αποδίδει έναν διεθνή, πανευρωπαϊκό ρόλο: υποστηρίζει, δηλαδή, την ύπαρξη ενός διάχυτου, εκτεταμένου σε όλη την Ευρώπη σπινοζισμού, ενός ενιαίου ριζοσπαστικού κινήματος, την τιθάσωση του οποίου αναλαμβάνει ο μεταγενέστερος «μετριοπαθής», κατά τον Israel, Διαφωτισμός.

Γίνεται έτσι φανερό ότι αν κανείς αποδεχτεί το σχήμα αυτό, η ιστορία του Διαφωτισμού θα πρέπει, για να επαναλάβουμε την παρατήρηση του ιστορικού Anthony La Vopa, να γραφτεί εκ νέου.⁵³ Γι' αυτό δεν εκπλήσσει ότι η υποδοχή των έργων αυτών από την επιστημονική κοινότητα των ιστορικών χαρακτηρίζεται από εύλογα σθεναρές αντιρρήσεις ως προς βασικά τους συμπεράσματα, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η γόνιμη και υψηλή συμβολή τους τόσο στον αναπροσανατολισμό των ερευνών γύρω από τις ανακατατάξεις που συντελούνται περί το 1700 στην ευρωπαϊκή πνευματική ζωή και μάλιστα σε περιοχές αγνοημένες μέχρι πρόσφατα από την αγγλοαμερικανική και γαλλική ιστοριογραφία, όσο και στην αναθέρμανση του επιστημονικού (και πολιτικού) διαλόγου για την αξία και την ιστορική θεώρηση του Διαφωτισμού. Το σοβαρό μειονέκτημα στη σύλληψη του επιχειρήματος της Jacob και του Israel, στο οποίο υποτάσσουν αξιόλογα ευρήματα και ενδιαφέρουσες διασυνδέσεις ιδεών και προσώπων, είναι, κατά τη γνώμη μου, η παγίδευση στην αναζήτηση μιας ατομικής (μιας πρώτης «φιλοσοφικής» ή «επαναστατικής» αρχής) που κινήτοποιεί προς τις αλλαγές που συντελούνται στο πεδίο των ιδεών, των συλλογικών νοοτροπιών και των κοινωνικών πρακτικών στον 18ο αιώνα και οδηγούν τελικά στο δικό μας παρόν, εξ ου και η (απωθητική για τα επαγγελματικά ήθη των ιστορικών) αίσθηση του αναγωγισμού ή μιας μαχητικής αποκάλυψης του «αληθινού» Διαφωτισμού.

Ανάμεσα στο 1981 και το 2001 που εκδίδονται τα βιβλία της Jacob και

53. Βιβλιοκρισία στο *The Journal of Modern History*, τ. 75, τχ. 2, Ιούνιος 2003, σ. 390.

του Israel, οι ιστορικές γνώσεις γύρω από την *Πραγματεία*, τη συγγραφή και την κυκλοφορία της, όπως διαπιστώσαμε, αναπτύχθηκαν έτσι ώστε να έχουν αφενός τροποποιηθεί αρκετοί από τους ισχυρισμούς που είχε προτείνει η Jacob με την πρωτοποριακή ανάδειξη του ρόλου της *Πραγματείας* και να μπορεί αφετέρου ο Israel να στηρίζει πειστικά και με ασφαλέστερα δεδομένα τη σημασία που της αποδίδει στην εξάπλωση και πέραν της Ολλανδίας του σπινοζισμού. Πάντως, μέσα από τις δύο αυτές μελέτες η σημασία της σπινοζικής κοπής *Πραγματείας* στην αντίχρηση δικτύων ανθρώπων και ιδεών με επίκεντρο την Ολλανδία σε όλη την έκταση της Ευρώπης του 1700⁵⁴ δείχνει την αξία που αποκτά ως εργαλείο της ιστορικής έρευνας η μελέτη της ιστορίας της παραγωγής, αντιγραφής και διάδοσης του ανώνυμου αυτού παράνομου χειρογράφου. Πολλά πραγματολογικά ζητήματα γύρω από την *Πραγματεία* ενδέχεται να διαλευκανθούν πληρέστερα από τις έρευνες που είναι σε εξέλιξη, αλλά νομίζω ότι δεν είναι παράτολμο να προβλέψει κανείς ότι τα στοιχεία που ανασυγκροτούν οι μελετητές των παράνομων χειρογράφων, μέσα από την εργώδη φιλολογική εργασία που προϋποθέτουν ο εντοπισμός, η ταύτιση και οι κριτικές εκδόσεις αυτών των «παράνομων φιλοσοφικών χειρογράφων», προσφέρουν μια πολύτιμη ιστορική ύλη για την προώθηση, εκλέπτυνση αλλά ενδεχομένως και για την ανθεώρηση των ιδεών μας για την ευρωπαϊκή κοινωνία του τέλους του 17ου αιώνα και του πρώτου μισού του 18ου, ακόμη και αν οι εξελίξεις αυτές δεν παραμείνουν κάτω από τον επινοημένο όρο του «ριζοσπαστικού Διαφωτισμού», που οι Israel και Jacob έφτιαξαν για να τις στεγάσουν. Οι προτάσεις τους αναδεικνύουν, παρά την ανατρεπτική δύναμη των όσων πραγματεύονται, μια μόνο όψη ενός όλο και πιο ανάγλυφου τοπίου, που η ιστορική έρευνα των τελευταίων χρόνων ανασυγκροτεί, για τα χρόνια της «κρίσης της ευρωπαϊκής συνείδησης», που οπωσδήποτε υπήρξαν ζωτικά χρόνια, χρόνια καμπής. Παράλληλες και διασταυρούμενες όψεις των ίδιων αυτών χρόνων υπήρξαν επίσης η *Διαμάχη των Αρχαίων και Νεωτέρων* ή η *Νευτώνεια φάση της Επιστημονικής Επανάστασης*, ακόμη ίσως η απομάκρυνση από τη χριστιανική συλλογική αυ-

54. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς πώς και πότε φτάνει ο σπινοζισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν γνωρίζω αν υπάρχει δυνατότητα να συσχετίσουμε θετικά αυτό το «σπινοζικό» περιβάλλον με δραστηριότητες των νεωτέρων Ελλήνων, είτε εντός είτε εκτός των οθωμανικών ορίων: οι επικοινωνίες με την Ολλανδία μπορεί ως προς αυτό να μην είναι τελείως άγονες. Το ζήτημα του Sabbetai Sevi (και του μεσσιανισμού αλλά και του χιλιασμού) προσφέρει μια άλλη, και όχι μελετημένη από ελληνική σκοπιά, ενδιαφέρουσα προοπτική για τις επαφές του ευρωπαϊκού με τον οθωμανικό χώρο. Πάντως, ας υπομνησθεί εδώ, η μελέτη του Αγγέλου για τον τεκτονισμό (βασική αναφορά του οποίου είναι ο Paul Hazard), την εισαγωγή του οποίου στον οθωμανικό χώρο τοποθετεί στη δεκαετία του 1740. Α. Αγγέλου, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμό», *Ο Ερανιστής* 15 (1978-1979) 182-252 (= *Των Φώτων*, Αθήνα 1988, σ. 39-110).

τοσυνειδησία προς όφελος της ευρωπαϊκής —αλλά αυτά τα θέματα μας πάνε αλλού. Όλα πάντως δείχνουν να οδηγούν προς την κατεύθυνση μιας δραματικής (και εκ των υστέρων μόνο ορατής) μεταβολής, που έκανε τον Hazard ανοίγοντας τη μελέτη του για την κρίση της ευρωπαϊκής συνείδησης στο γύρισμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα να γράψει: «η πλειοψηφία των Γάλλων σκεφτόταν σαν τον Bossuet' από τη μια στιγμή στην άλλη, οι Γάλλοι σκέφτονται σαν τον Βολταίρο: πρόκειται για μια επανάσταση».